

Camino Cahier 4

Relieken

De actualiteit van krachtvoorwerpen

Paul Post & Suzanne van der Beek (red.)

Camino Academie
2019

The Lampedusa Cross en andere relieken en krachtvoorwerpen van grensdoden¹

4

Paul Post

The Lampedusa Cross

Afb. 1 en 2: *The Lampedusa Cross in het British Museum, Londen* (foto's British Museum)

¹ Deze bijdrage is een uitgewerkte en geannoteerde artikelversie van de inleiding op de Camino Academie expertmeeting 'Relieken: de actualiteit van krachtvoorwerpen', Utrecht 23 november 2018. De oorspronkelijke lezing bestond uit een verhaal gehouden aan de hand van een PowerPoint presentatie. Enkele slides daarvan keren hier terug. Ik verwijs voorts voor literatuur, data, afbeeldingen e.d. naar twee eerdere publicaties over vluchtelingenrituelen: P. POST: 'The Lampedusa Tragedy. Chronicles of absent and emerging ritual repertoires', in *Jaarboek voor Liturgieonderzoek/Yearbook for Liturgical and Ritual Studies* 31 (2015) 19-43 open access: <http://rjh.ub.rug.nl/index.php/jvlo/article/view/19534/17012> ; P. POST: 'Refugee rituals: exploring ritual repertoire of victimhood', in MARTIN HOONDEERT, PAUL MUTSAERS & WILLIAM ARFMAN (eds.): *Cultural Practices of Victimhood* (London/ New York: Routledge 2018[2019]) (Series: Victims, Culture and Society) 55-80.

Zie hier: *The Lampedusa Cross*. Een kleurig houten kruis tentoongesteld in het prestigieuze British Museum in Londen. Getoond als een kostbaar kleinood in een afgesloten glazen vitrine, fraai uitgelicht. De uitstraling is onmiskenbaar: een kostbaar uniek relik en krachtvoorwerp, een door het museum en de bezoeker gekeusterd erfgoed, geheel in lijn met kostbare relikhouders van goud en zilver. Het kruis werd recent pas in de collectie opgenomen. In 2015 werd het verworven bij gelegenheid van het afscheid van de *director* van het British Museum, Neil MacGregor, op initiatief van mede-stafleden.²

Maar bij nader toezien is dit *Lampedusa Cross* helemaal niet zo'n uniek voorwerp. Sterker nog: er zijn er honderden, waarschijnlijk zelfs duizenden van in omloop. Zo reizen *Lampedusa Crosses* langs Engelse kerken als *The Cross of Migrants*, om aandacht, gebed en geld te vragen voor het leed van migranten. Zo uniek en kostbaar is *The Lampedusa Cross* dus niet, hoewel we natuurlijk kunnen discussiëren over wat iets uniek en kostbaar maakt. Wel is het beslist een relik en een krachtvoorwerp. Het is gemaakt van hout van gestrande boten en bootjes waarmee migranten de oversteek vanuit Afrika naar Europa maken. Van die resten, relieken, worden Lampedusa Crosses gemaakt. Het is een vast en mobiel relik tegelijk. Je kunt erheen gaan, naar het British Museum, als een soort pelgrimage. Maar het komt ook naar je toe, zoals in die Engelse kerken of op bestelling. Ook elders zie je het kruis opduiken. Zo heeft de huidige paus Franciscus als staf ook wel een *Lampedusa Cross*. Maar je kunt ook zelf een Lampedusakruisje aanvragen door een klein kruisje te bestellen via bepaalde kerkelijke organisaties met een wens of gebed erbij.

Vast en mobiel. Op zich is dat niet uitzonderlijk. Relieken en krachtvoorwerpen komen vaker naar je toe. Zo gaat het gebalsemd en vereerde lichaam van Padre Pio bij gelegenheid vanuit Zuid-Italië op reis door Italië en wordt in een glazen kist getoond en door de straten van steden gedragen. En in eigen land gaan soms krachtbeelden zoals het genadebeeld van O.L. Vrouwe Sterre der zee uit Maastricht ook op tocht door Limburg.

Het verhaal bij het kruis

Zoals we precies weten wanneer en hoe het Lampedusakruis in het British Museum kwam, kennen we ook de ontstaansgeschiedenis van dit kruis, de schepingsmythe zogezegd. Het begon allemaal in 2011. Francesco Tuccio, de lokale

---

² Zie https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=3691920&partId=1&searchText=cross+lampedusa&page=1 ; <https://www.bbc.com/news/entertainment-arts-35120004> (gezien nov. 2018).

meubelmaker en timmerman van het kleine Italiaanse eilandje Lampedusa, vertelde het verhaal zelf vele malen in de media.³ Hij zag in zijn parochiekerk een groep migranten zitten. Ze huilden, niet zozeer om hun eigen lot, als wel om vrienden en verwanten die de overtocht niet overleefd hadden. Dat leed greep Tuccio aan en hij besloot uit compassie en solidariteit in plaats van meubels kruisen en kruisjes te gaan maken van het hout van de vele op Lampedusa gestrande boten. Bootreliken werden zo kruisreliken. En zo ontstond *The Lampedusa Cross*. Eerst richtte de productie zich op de lokale en regionale omgeving. Maar al snel speelde de kruisen een internationale rol als migrantenkruisen in allerlei acties. Er kwamen meer en meer bestellingen vanuit de hele wereld. Engeland speelde een belangrijke rol zoals we al zagen. En zo was er het initiatief van de staf van het British Museum een kruis te bestellen bij Tuccio.

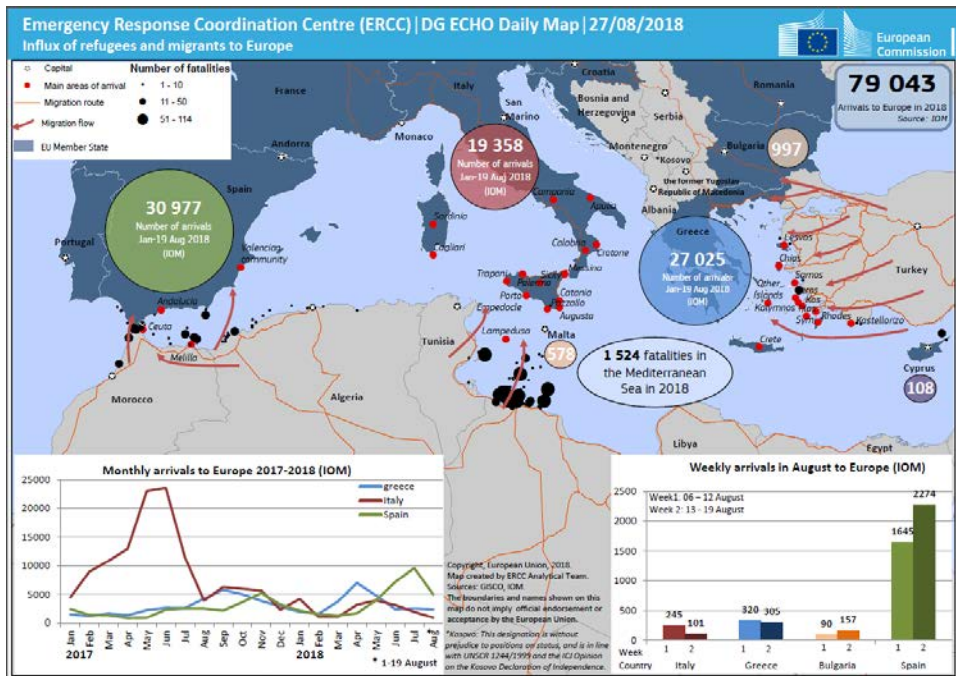
Afb. 3: achterkant van *The Lampedusa Cross*, handtekening Francesco Tuccio, 2015 (foto: British Museum)

Border Deaths

The Lampedusa Cross is dus direct verbonden met de migrantenstroom in het Middellandse Zeegebied en meer in het bijzonder met de vele, vele doden die daarbij te betreuren zijn, de zogenoemde *border deaths* of grensdoden. Sinds 1985 bestaat

³ Zie POST: 'The Lampedusa tragedy'.

het Schengen Verdrag dat binnen de EU open grenzen garandeert, maar de buitengrenzen dichthoudt. Men spreekt in dat verband wel van *Fortress Europe*, Fort Europa. Al decennia proberen vooral Afrikaanse vluchtelingen dit fort binnen te komen. Er zijn een aantal instroomroutes die al naargelang politieke, economische of militaire omstandigheden populair zijn. Er is de westelijke route via Spanje, vaak vanuit Marokko. Er is de route naar en via Italië vanuit vooral Libië. Het piepkleine eilandje Lampedusa onder Sicilië is hier de belangrijke *bub*. Lampedusa staat aldus symbool voor de tragedie die zich op de Middellandse Zee afspelen met overvolle gammele boten en bootjes. En dan is er in het oosten de route via Griekenland en de Balkan, en ook via Turkije. Iedereen kent de beelden en de verhalen van de overvolle kampen op Lesbos en Samos.

Afb. 4: Statistieken influx van migranten naar de EU, 2018

Het gaat om een voortdurende stroom van vluchtelingen uit Afrikaanse landen waarbij vooral Syrië, Ethiopië en Eritrea belangrijke landen van herkomst zijn. Ook is inmiddels aangetoond dat de routes voor een belangrijk deel worden gegrund door criminelen en criminele organisaties die daar veel geld aan verdienen. De cijfers die worden bijgehouden door de VN en de EU geven een beeld, maar zijn niettemin schattingen. De omvang van het aantal grensdoden is gebaseerd

op bekende schipbreuken, aangespoelde lichamen en berichten van overlevenden. Maar vele schipbreuken en verdrinkingen bleven en blijven ongedocumenteerd. Alleen bij hoge uitzondering worden gezonken schepen gelicht.

Drie iconische momenten⁴

Zoals zo vaak bij zogenoemde *slow disasters* vormt het grote publiek een beeld van deze situatie door middel van iconische gebeurtenissen die de media halen. Als het gaat om grensdoden in het Middellandse Zeegebied zijn er de laatste tijd drie momenten geweest die de tragedie onder de aandacht brachten.

Als eerste was er de scheepsramp vlak voor de kust van Lampedusa in oktober 2013. De kustwacht was er snel bij en borg 366 lichamen waaronder lichamen van kinderen. De beelden van de berging, van de kisten opgesteld in een loods maakten diepe indruk in Italië en de rest van Europa. De grensdoden-tragedie werd opeens zichtbaar en voelbaar. De Italiaans regering bood een staatsbegrafenis aan en zegde hulp toe aan de 155 overlevenden. Maar het verdere verhaal verliep anders en is navrant te noemen. Van de belofte van een nationale begrafenis kwam niets terecht. Van identificatie of repatriëring van lichamen was door financiële en politieke bezwaren ook geen sprake. Uiteindelijk werden de meeste lichamen anoniem (NN: *nomen nescio*) onder een nummer zonder rituelen ter aarde besteld in een reeks kerkhoven op Sicilië. In sommige gevallen organiseerden lokale mensen een kleine ceremonie.

Deze ramp en de nasleep ervan leidde tot protesten op Lampedusa en elders in Italië en Europa. En daarbij zag je het *Lampedusa Cross* omhooggehouden in de protestmarsen als aandenken, teken van protest, compassie en solidariteit met grensdoden.

Een tweede iconisch moment was een schipbreuk in april 2015. Ook deze ramp maakte grote indruk, om twee redenen. Allereerst door het grote aantal slachtoffers, 675, en daarnaast omdat het een van de weinige keren was dat het schip werd geborgen. Een klein schip, met het ongekende aantal van bijna 700 migranten, ging ten onder. En dit keer werd besloten het schip en de lichamen in het ruim te bergen. Het was een kostbare en moeilijke operatie, maar uiteindelijk werd het schip aan land gebracht (in de haven van Augusta, Sicilië). Daarmee werd de tragedie even heel zichtbaar en tastbaar.

Het derde moment kent u allemaal nog. De foto van het aangespoelde jongetje Alan Kurdi, 3 jaar oud, uit het Koerdische Kobani. Het jongetje spoelde aan

---

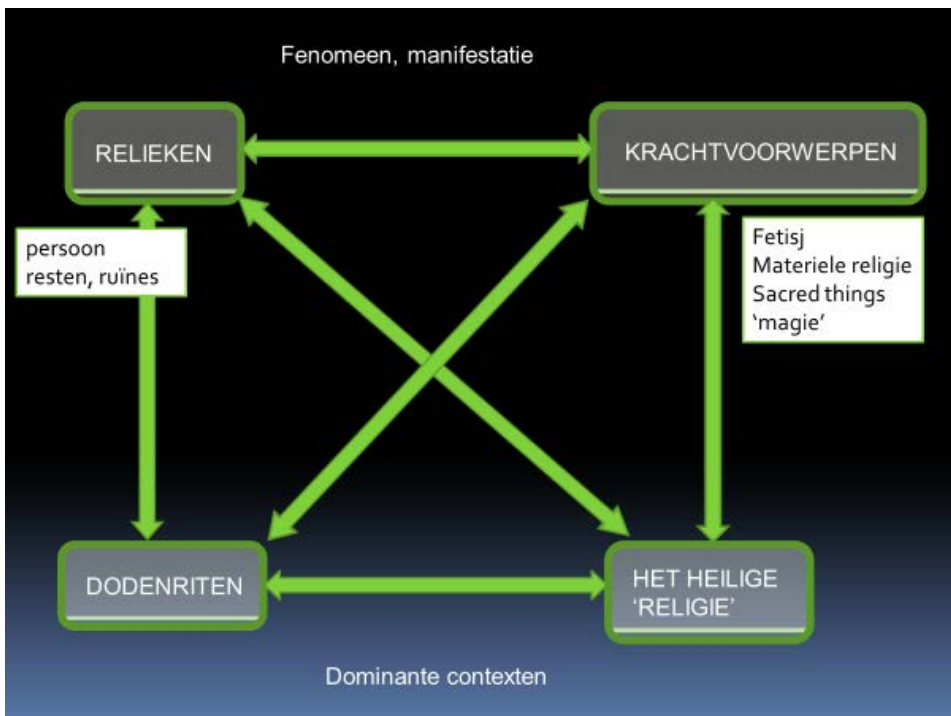
⁴ Zie voor data en verwijzingen: POST: 'The Lampedusa tragedy', en IDEM: 'Refugee rituals'.

op het strand van Bodrun en de foto van zijn lichaam maakte wereldwijd diepe indruk.⁵

Door deze drie gebeurtenissen werden de aantallen doden op de kaarten en statistieken sprekender, en kreeg de tragedie die voortduurt tot op de dag vandaag een gezicht. Het Lampedusakruis is nu direct met deze tragedie verbonden, het is een relik en krachtvoorwerp dat letterlijk gemaakt is van overblijfselen van die tragedie. Dat gegeven, dat verhaal bij het materiaal, geeft het object ook kracht en impact.

Intermezzo: een kleine cursus relieken en krachtvoorwerpen⁶

We noemden het Lampedusakruis steeds relik en krachtvoorwerp. Voordat ik nu dat spoor van relieken en krachtvoorwerpen van grensdoden uitwerk met andere typen, past kort een intermezzo over het fenomeen van relik en krachtvoorwerp. Ik doe dat via enkele schema's.

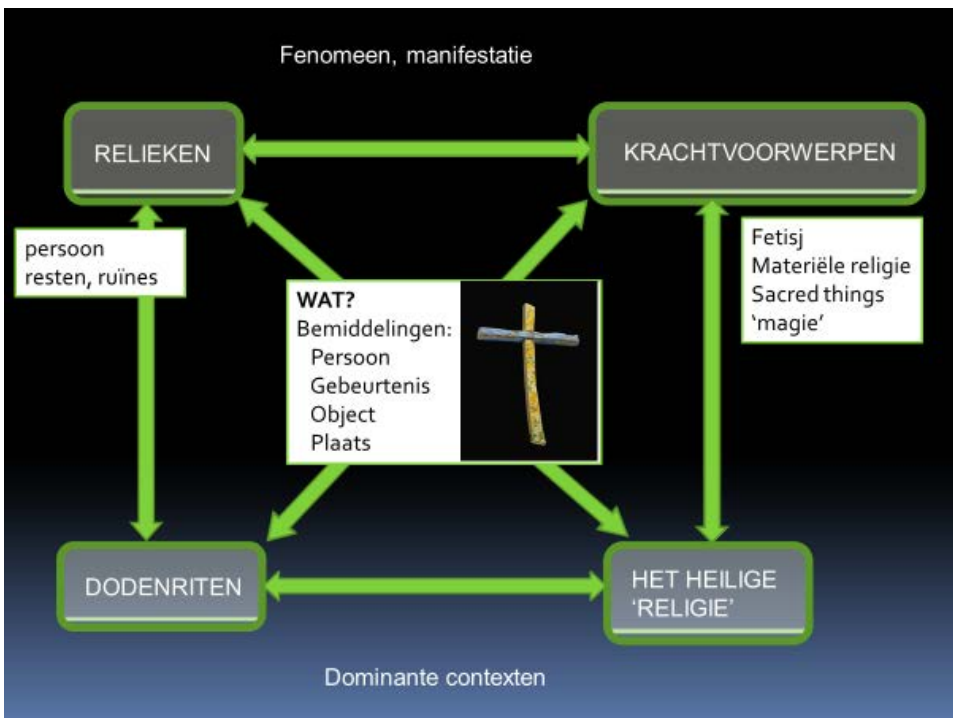

Afb. 5: Relieken en krachtvoorwerpen, schema 1

⁵ Vgl. https://en.wikipedia.org/wiki/Death_of_Alan_Kurdi (gezien nov. 2018).

⁶ Zie de bijlage met enige literatuur over relieken en krachtvoorwerpen.

Allereerst heel algemeen het speelveld. In het spel zijn aan de ene kant relieken en krachtvoorwerpen. Daartussen bestaan nauwe relaties, maar ze vallen niet samen. Alle relieken zijn ook krachtvoorwerpen, maar niet alle krachtvoorwerpen zijn relieken. Relieken hebben vooral te maken met overblijfselen van iemand of iets. Vaak betreft het de rest van een persoon. Relieken hebben aldus een belangrijke band met de context, de setting van dodenriten. Maar het kan ook om andere resten gaan, om ruïnes bijvoorbeeld. Krachtvoorwerpen hebben te maken met objecten, met materiele cultuur die verbonden wordt met kracht, macht, heiligheid. Het zijn voorwerpen die een rol spelen in rituelen, religie, spiritualiteit en sacraliteit.

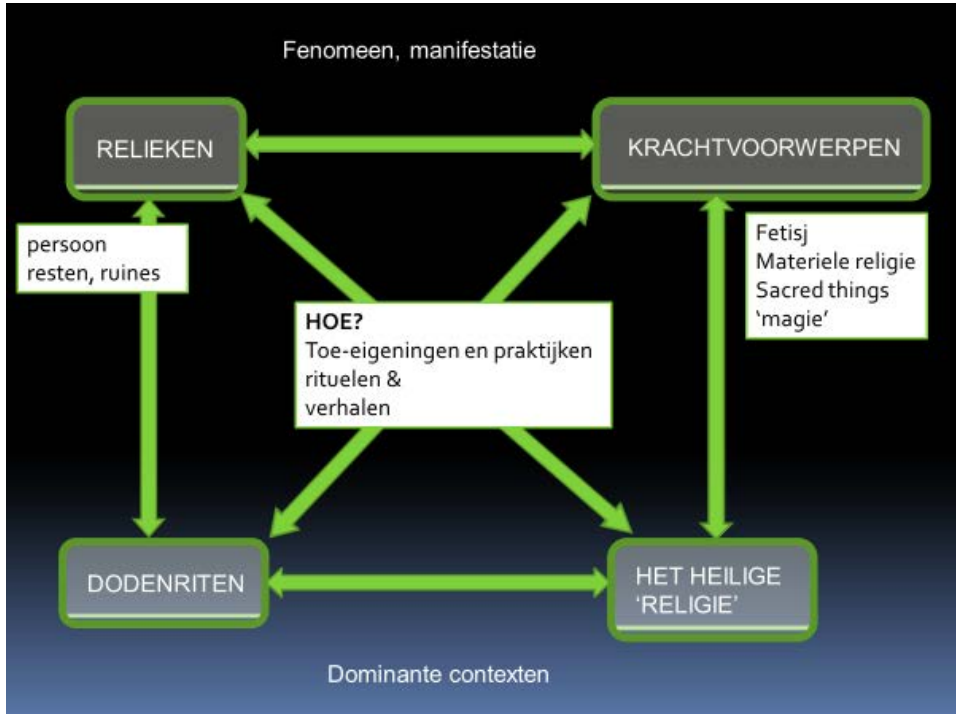

Afb. 6: Relieken en krachtvoorwerpen, schema 2

De kern van zowel relieken als krachtvoorwerpen is dat ze een bemiddelende werking hebben. Die mediatie is meervoudig en complex. Soms bemiddelen ze een *persoon*. Het kruis, om bij dat sterke voorbeeld te blijven, bemiddelt Christus en in het geval van het Lampedusakruis, de grensdoden. Ook kan een *gebeurtenis* worden bemiddeld. Een kruis bemiddelt de kruisiging, lijden en dood van Christus. Het Lampedusakruis, de tragedie van de schipbreuken, de tragedie van een

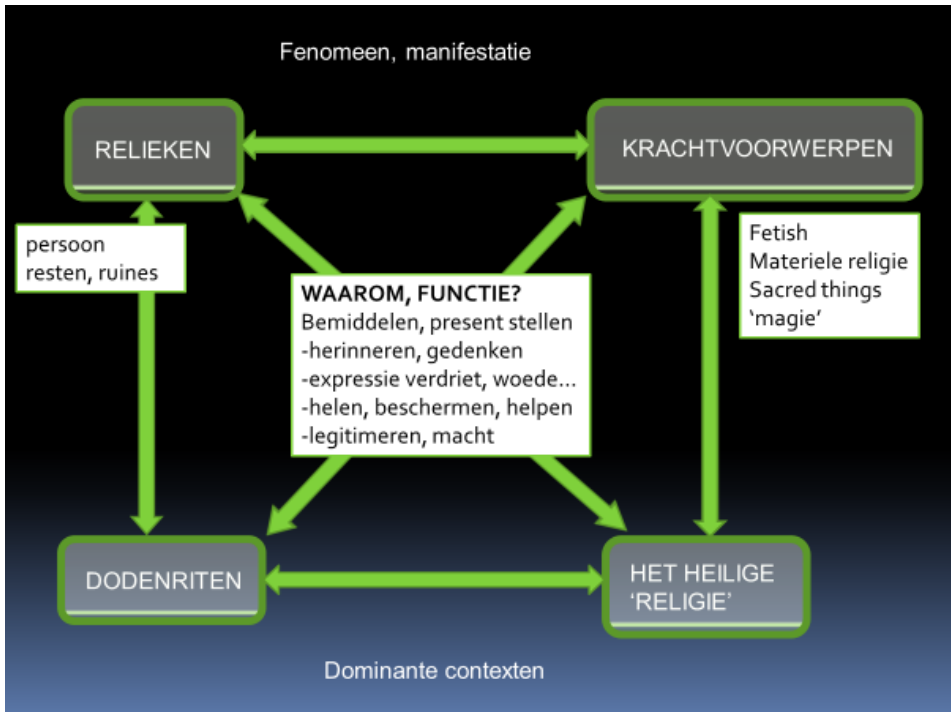

mislukte migratie. Of ze bemiddelen een *object*. Het echte kruis, of de feitelijke boten opgestapeld op de kusten van de Middellandse Zee. Of een *plaats* wordt bemiddeld. Via het kruis, Jeruzalem, de Calvarieberg, of Lampedusa via het *Lampedusa Cross*. Vaak vinden we een complexe combinatie van al deze vormen van bemiddeling.

Afb. 7: Relieken en krachtvoorwerpen, schema 3

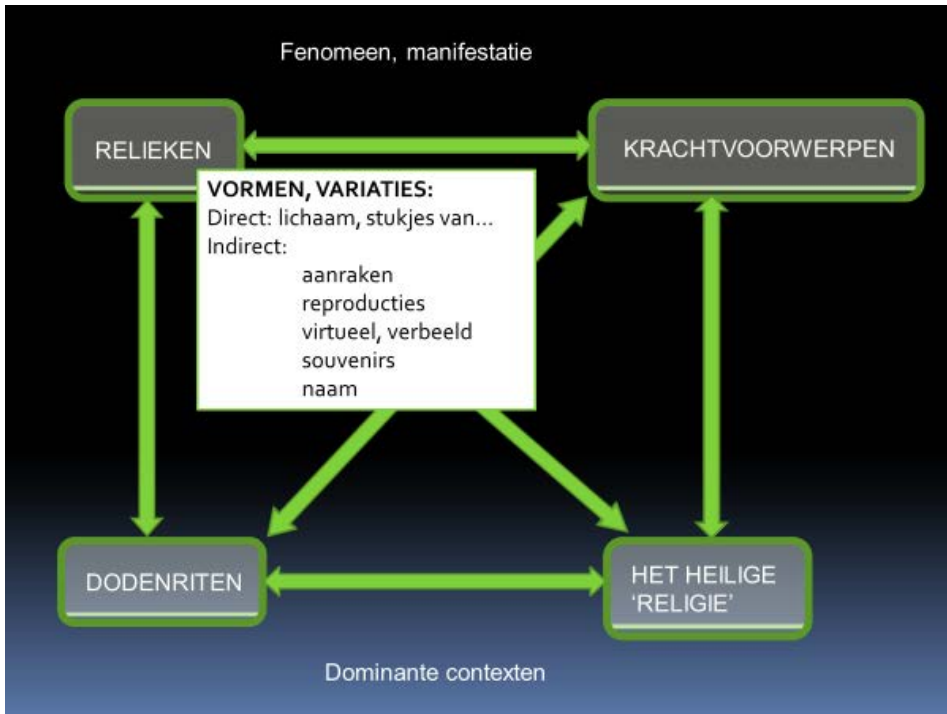
Dat bemiddelen gebeurt op allerlei manieren door het omgaan met die relieken en krachtvoorwerpen, door ze op allerlei manieren toe te eigenen. 'Toe-eigening' is hier een sleutelbegrip. Heel algemeen gesteld gaat het daarbij om twee dominante trajecten van handelen. Allereerst is er *ritueel* handelen, van alles doen met de voorwerpen: kussen, ronddragen, koesteren. En verder zijn er de *verhalen*, de mythen om en rond het voorwerp.

Afb. 8: Relieken en krachtvoorwerpen, schema 4

Als het gaat om de functie van relieken en krachtvoorwerpen worden vrij algemeen in de relieken- en krachtvoorwerpenkunde vier clusters van functies genoemd:

- Herdenken, gedenken en herinneren;
- Expressie van bepaalde emoties zoals lijden, meeleven, woede;
- Heel belangrijk is de helende, beschermende, reddende kracht;
- En tot slot is er de legitimerende functie. Relieken en voorwerpen kunnen macht bevestigen, handhaven, vergroten. Als je als paus van Rome zegt te staan in de directe traditie van de apostelen, en ook nog in directe relatie tot de *dux apostolorum*, Petrus, en je hebt in je nabijheid de resten van die apostel en kunt de plekken aanwijzen waar hij leefde en de marteldood onderging, dan is je claim vele malen sterker dan zonder die resten.

Afb. 9: Relieken en krachtvoorwerpen, schema 5

Tot slot gaven we al aan dat er vele vormen, manifestaties en typen zijn van relieken en krachtvoorwerpen. Bij relieken kan het om een heel directe relatie met het origineel gaan, om stukjes lichaam, een stuk van de Berlijnse muur. Maar er zijn vele andere relaties, zoals kleding op het lichaam gedragen, of dingen die in aanraking waren met het origineel. Maar het kan ook gaan om reproducties, om virtuele relieken en bemiddelingen, via bijvoorbeeld kunstproducties en souvenirs, foto's en schilderijen.

Een centraal virtueel reliek van een mens is de naam. In de joodse traditie geldt dat als je naam nog genoemd en gekend wordt, je niet echt dood en vergeten bent. Daarom wordt in vele culturen en religies de naam van iemand gekoesterd. De naam staat geschreven in de palm van Gods hand.

Verskillende relieken en krachtvoorwerpen van grensdoden

In het kader van de migrantentragedie in het middellandse zeegebied en de grensdoden meer in het bijzonder zien we nu verschillende krachtvoorwerpen een rol spelen die tevens als relieken kunnen worden gezien. Soms zijn dat de lichamen

van de omgekomen migranten. Maar zoals we zagen bij de scheepsrampen van 2013 en 2015 worden lichamen zelden geborgen, of niet geïdentificeerd en anoniem begraven. Ze kregen om zo te zeggen niet de kans omgeven te worden met rituelen en verhalen. Weer anders is dat met het lichaam van Alan. Dat werd beslist een relik, Niet door bepaalde directe mediale bemiddelingen, maar door het verspreiden van die foto in de media. Maar ook door performances en kunstprojecten waarbij men dat iconische beeld van het aangespoelde jongetje uitvergrootte in een kopie op het strand. Of in performances waarin mensen samen met dezelfde gekleurde kleding als Alan in eenzelfde houding op het strand gingen liggen.

Een belangrijke indirecte relik van grensdoden zijn de boten, de wrakken van de vele gestrande boten en bootjes. Vaak afgedankte kleurige vissersboten. Die wrakken zien we voortdurend terug als relieken en krachtvoorwerpen. In feite is *The Lampedusa Cross* een scheepsrelik.

Terwijl lichamen er dus vaak niet meer zijn, zijn er wel andere resten van de migranten, zoals kleding. Op de kusten, de stranden en de rotsen spoelen die aan en hopen zich op. Daarbij vallen door kleur en materiaal de zwemvesten meteen op. In het publieke domein, bij demonstraties en herdenkingen worden zwemvesten het symbool van de bootvluchteling en grensdode.

Naast kleding zijn er meer objecten, dingen die herinneren aan de migranten, levenden en doden. En ook die worden relik en krachtvoorwerp. Men verzamelt ze, koestert ze, omringt ze met aandacht. Stukjes van een Bijbel, de Koran, liefdesbriefjes, foto's.

Een laatste vorm van relik is het zoeken naar de naam, naar enige documentatie over de grensdode. Bij rampen en tragedies zie je steeds opnieuw dat men de ramp en de slachtoffers letterlijk een naam en een gezicht tracht te geven. Zorgen dat er op zijn minst iets rest, al is het maar virtueel, een naam, of ook hoe raar het klinkt, een nummer, opgenomen zijn in een lijst, gekend, gezien zijn en worden. Steeds gaan mensen, instanties en groepen op zoek naar data, naar documentatie om te lijsten in te kunnen vullen en niet steeds NN te zetten, *nomen nescio*, naam onbekend. Voor de grensdoden liepen en lopen er verschillende van die projecten. Soms naast elkaar, voor mij een signaal dat er meer in het spel is dan statistiek en documentatie. Men wil een monument oprichten voor de ongekende doden.

Steeds is men dus op zoek naar naam en een gezicht. En ook die zoektocht krijgt een materiele dimensie. Dit zien we ook in de context van andere rampen en tragische gebeurtenissen. Actueel is bijvoorbeeld het plan voor een groot Holocaust namenmonument in Amsterdam, met op een baksteen de naam van elk Nederlands Holocaust slachtoffer. Na de MH17 ramp worden de namen van de

slachtoffers genoemd in het herdenkingsritueel op 10 nov 2014, maar ook geprojecteerd op schermen tijdens de ceremonie, en later in materie gerepresenteerd in het monument. Steeds weer die namen in steen, in materie. In het Vietnam Memorial in Washington, in het 9-11 monument in New York, in de struikelstenen (*Stolpersteine*) in Europese steden. Steeds weer dat relieke, dat krachtvoorwerp dat zegt: “Dit zijn de namen...” (Exodus 1,1).⁷

Bijlage: Kleine bibliografie van relieken en krachtvoorwerpen

Lemma's en artikelen in encyclopedieën:

‘Reliques et reliquaires’, in *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de la liturgie* XIV,2 (Paris 1948), 2294-2359 (H. LECLERCQ).

‘Reliquien/R. Verehrung’, W. KLEIN & A. ANGENENDT, in *Theologische Realenzyklopädie* XXIX (1998), 67-74.

‘Relics’, John S. STRONG, in *Encyclopedia of Religion*, 2nd ed. (1987/2005).

‘Reliquie’, Andreas HARTMANN, in *Reallexikon für Antike und Christentum* 28 (2018), 1170-1205.

A. ANGENENDT: *Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart* (München 1994).

J. BENTLEY: *Restless bones: the story of relics* (London 1985).

Ph. BORGEAUD & Y. VOLOKHINE (eds.): *Les objets de la mémoire. Pour une approche comparatiste des reliques et de leur culte*, = *Studia Religiosa Helvetica* 10-11 (Bern 2005).

P. BROWN: *The cult of the saints. Its rise and function in Latin Christianity* (Chicago 1982).

P. BROWN: *Society and the Holy in Late Antiquity* (London 1982).

M. GIBSON: ‘Death and the transformation of objects and their value’, in *Thesis Eleven* 103, 1 (201) 54-64.

---

⁷ Vgl. Tommy WIERINGA: *Dit zijn de namen* (Amsterdam 2012).

C. HAHN & H.A. KLEIN (eds.): *Saints and sacred matter. The cult of relics in Byzantine and beyond* (Washington DC 2015).

S. HOOPER: 'A cross-cultural theory of relics: on understanding religion, bodies, artefacts, images and art', in *WorldArt* 4, 2 (2014) 175-207.

K.-H. KOHL: *Die Macht der Dinge. Geschichte und Theorie sakraler Objekte* (München 2003).

A. LEGNER, *Reliquien in Kunst und Kult. Zwischen Antike und Aufklärung* (Darmstadt 1995).

H. LEYTEN: *From idol to art. African 'objects-with-power': a challenge for missionaries, anthropologists and museum curators* (diss. Tilburg, Leiden 2015).

G. SCHOPEN: 'Relic', in M.C. Taylor (ed.): *Critical terms for religious studies* (Chicago 1998) 256-268.

I. SCHRIEMER (red.): *Relieken, catalogus Museum Catharijneconvent* (Utrecht/Zwolle 2018) Daarin m.n.: J. Raaijmakers: 'Tastbaar, herkenbaar, controversieel. De rol van relieken in religie en cultuur', 6-13; M. de Nood: 'Heilige helden en de oorbellen van oma. Over hedendaagse 'huis-tuin-en-keuken' en andere relieken', 74-81; 'galerij' bijdragen van Schriemer, inleidingen: 84s, 110s, 156s, 172s.

G. SNOEK: *De eucharistie en reliekenverering in de Middeleeuwen* (Amsterdam, diss. 1989).

ZemZem. Tijdschrift over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en islam, themanummer *Pelgrimage* 1 (2018).